

TARRACO

B I E N N A L

ACTES

4^T CONGRÉS INTERNACIONAL
D'ARQUEOLOGIA I MÓN ANTIC

VII REUNIÓ D'ARQUEOLOGIA
CRISTIANA HISPÀNICA

EL CRISTIANISME EN L'ANTIGUITAT TARDANA
NOVES PERSPECTIVES

TARRACO

B I E N N A L

ACTES

4^T CONGRÉS INTERNACIONAL D'ARQUEOLOGIA I MÓN ANTIC

VII REUNIÓ D'ARQUEOLOGIA CRISTIANA HISPÀNICA

EL CRISTIANISME EN L'ANTIGUITAT TARDANA
NOVES PERSPECTIVES

TARRAGONA, 21-24 DE NOVEMBRE DE 2018

EDICIÓ A CURA DE
JORDI LÓPEZ VILAR

TARRAGONA, 2019

Comitè científic

Joaquín Ruiz de Arbulo (president) – Universitat Rovira i Virgili – Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Jordi López Vilar (secretari i editor) – Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Maria Adserias Sans – Serveis Territorials de Cultura – Generalitat de Catalunya
Lluís Balart Boïgues – Museu d'Història de Tarragona
Francesc Barriach Molas – Reial Societat Arqueològica Tarraconense
Julia Beltrán de Heredia – Facultat Antoni Gaudí – Ateneu Universitari Sant Pacià
Mònica Borrell Giró – Museu Nacional Arqueològic de Tarragona
Joan Gómez Pallarès – Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Josep Guitart Duran – Universitat Autònoma de Barcelona – Institut d'Estudis Catalans – Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Josep Maria Gurt Esparraguera – Universitat de Barcelona
Joan Josep Marca (†) – Fundació Privada Mútua Catalana
Joan Menchon Bes – Ajuntament de Tarragona
Maite Miró i Alaix – Servei d'Arqueologia – Generalitat de Catalunya
Andreu Muñoz Melgar – Arquebisbat de Tarragona
Josep M. Palet Martínez – Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Antoni Pujol Niubó – Fundació Privada Mútua Catalana
Isabel Rodà de Llanza – Universitat Autònoma de Barcelona – Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Aquest llibre ha comptat amb el recolzament econòmic del projecte coordinat d'investigació “Exemplum et Spolia” (HAR 2015-64386) del Ministerio de Economía y Empresa sota la direcció dels Profs. Ricardo Mar i Joaquín Ruiz de Arbulo.

© de l'edició, Universitat Rovira i Virgili - Institut d'Estudis Catalans
© del text, els autors
© de les fotografies i il·lustracions, els autors, llevat que s'indiqui el contrari
Primera edició: Novembre de 2019
Maquetació i impressió: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert
Disseny de la coberta: Andreu Muñoz

Dipòsit Legal: T 1.338-2019
ISBN: 978-84-8424-820-0

SUMARI

Presentació.....	15
Arqueología del cristianismo en el siglo XXI. ¿Qué arqueología? JOSEP M. GURT	17

TARRACO

L'arqueologia cristiana de Tarragona. Balanç dels darrers 25 anys (1993-2018). JORDI LÓPEZ VILAR, ANDREU MUÑOZ MELGAR	35
<i>Loca Sanctorum Tarraconis</i> . Els escenaris del culte als sants en la <i>Tarraco</i> de l'Antiguitat Tardana (ss. IV al VIII). MERITXELL PÉREZ MARTÍNEZ	49
El conjunt eclesiàstic de Tarragona. CRISTÒFOR SALOM GARRETA	57
La basílica del anfiteatro, el Oracional de Verona y el culto a los mártires Fructuoso, Augurio y Eulogio en la Tarragona del siglo VII. CRISTINA GODOY FERNÁNDEZ, ANDREU MUÑOZ MELGAR	65
<i>Ad suburbanum Tarraconis</i> . Del área portuaria al conjunto eclesiástico del Francolí. JOSEP ANTON REMOLÀ VALLVERDÚ, ADA LASHERAS GONZÁLEZ	75
La comunità a tavola in memoria dei morti e martiri nel IV sec. ELISABETTA JASTRZĘBOWSKA	83
El fenómeno de la reutilización en la necrópolis paleocristiana de Tarragona: Algunos casos concretos y primeras reflexiones. RAÚL ARANDA GONZÁLEZ, JULIO C. RUIZ.	91
Nous elements de decoració arquitectònica i mobiliari litúrgic d'època visigòtica a Tarragona. CRISTÒFOR SALOM GARRETA	99
Nuevos elementos de escultura arquitectónica visigótica hallados en Tarragona. JAVIER DOMINGO, PILAR BRAVO, MOISÉS DÍAZ, REIS FABREGAT, JOAN MENCHON, JOSEP FRANCESC ROIG, DOLORES YNGUANZO.	105
Centcelles. Una relectura de la sala de la cúpula. MERITXELL PÉREZ MARTÍNEZ, JOSEP ANTON REMOLÀ VALLVERDÚ	117

TARRACONENSIS

Del paganismo a la cristianización. La transformación de espacios de culto romanos en iglesias en el <i>ager Gerundensis</i> . ANA COSTA SOLÉ, DAVID VIVÓ CODINA	131
Les necrópolis tardoantigues del nord-est de la <i>provincia Tarraconensis</i> . MARC PRAT, NEUS COROMINA, JOSEP M. NOLLA	139
El nucli de poblament tardoantic de Santa Margarida en el context del primer cristianisme emporità. PERE CASTANYER, MARTA SANTOS, JOAQUIM TREMOLEDA, ROGER SALA, HELENA ORTIZ, RAMON JULIÀ, SANTI RIERA	147

Un nou pol de centralitat en el cementiri tardoantic de la Neàpolis emporitana. JOAQUIM TREMOLEDA, PERE CASTANYER, MARTA SANTOS, JOSEP MARIA NOLLA	155
El possible cenotafi martirial de la Torre del Fum de Sant Feliu de Guíxols, Girona. JOSEP M. NOLLA, LUÍS PALAHÍ	165
L'Antiguitat Tardana de <i>Baetulo</i> . Estat de la qüestió i noves perspectives a partir de les seves necròpolis. ESTHER GURRI COSTA, MARIBEL RIVAS VALDELVIRA	173
De l'església paleocristiana a la sagrera medieval: Transformacions estructurals i ordenament intern del jaciment de Santa Margarida (Martorell, Barcelona). ESTHER TRAVÉ ALLEPUZ, ROSARIO NAVARRO SÁEZ, ALFRED MAURI MARTÍ, MONTSERRAT FARRENY AGRÀS, PABLO DEL FRESNO BERNAL, JOSEP SOCORREGUT DOMÈNECH	181
Arrianos y católicos, nuevas perspectivas en la investigación arqueológica. JULIA BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO	189
La presencia del arrianismo en la Hispania romana y visigoda (siglos IV a VI) a partir de los textos literarios: El caso de <i>Barcino</i> . ALBERT VICIANO VIVES	199
Pervivència dels enterraments de perinatals en àmbit domèstic en el territori de <i>Barcino</i> : l'edifici octogonal de Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona). RAMON COLL, MARTA PREVOSTI, JORDI BAGÀ	205
La Seu Episcopal d'Ègara. Arquitectura, litúrgia i art. DOMÈNECH FERRAN I GÓMEZ, M. GEMMA GARCIA I LLINARES, ANTONIO MORO I GARCIA, FRANCESC TUSET I BERTRÁN	215
Santa Cecilia de Els Altimiris (Sant Esteve de la Sarga, Lleida): Un monasterio de montaña entre la Antigüedad Tardía y la Temprana Edad Media. MARTA SANCHO I PLANAS, JORDINA SALES-CARBONELL, WALTER ALEGRÍA TEJEDOR	225
Pervivència de la tardoantiguitat en l'arquitectura de la Vall d'Aran. SERGIO COLL PLA, JOSEP M. PUCHE FONTANILLES, PAU DE SOLÀ MORALES, JOSEP M. TOLDRÀ	235
Dos iglesias tardoantiguas en el norte de Hispania: San Martín de Finaga (Bizkaia) y Buradón (Álava). JUAN JOSÉ CEPEDA OCAMPO	243
Dos tumbas de privilegio en la basílica funeraria y bautismal del siglo VI de San Martín de Dulantzi (Álava). EGOITZ ALFARO, MIGUEL LOZA URIARTE, JAVIER NISO LORENZO	251
Estructuras de hábitat y de culto en el yacimiento de Revenga (Burgos): Elementos arqueológicos para el análisis de los procesos de cristianización del territorio. KAREN ÁLVARO RUEDA, ESTHER TRAVÉ ALLEPUZ, M. DOLORES LÓPEZ PÉREZ	261
CARTHAGINENSIS -BALEARICA	
De la <i>Valentia</i> romana a la <i>Valentia</i> episcopal. Perduració, adaptació, reutilització, evolució i modulació en el projecte urbà del grup episcopal i el seu entorn. ALBERT VICENT RIBERA I LACOMBA, ISABEL ESCRIVÀ CHOVER	271
<i>Ilici</i> : de la pervivència tardoromana a la conquesta bizantina (segles IV-VI). Problemes i apunts des del registre arqueològic. MERCEDES TENDERO PORRAS, ROBERTO LORENZO DE SAN ROMÁN	281
La basílica d' <i>Ilici</i> (l'Alcúdia d'Elx). Sobre les proporcions de la planta i les tres inscripcions gregues. ROBERTO LORENZO DE SAN ROMÁN	289

La identificación de la sinagoga de <i>Ilici</i> . Replantando un urbanismo paleocristiano peninsular desde la arqueología judía. ALEXANDER BAR-MAGEN	297
---	-----

Instrumentos eucarísticos de la iglesia del <i>castrum</i> bizantino de <i>Elo</i> (El Monastil, Elda). ANTONIO MANUEL POVEDA NAVARRO	305
---	-----

Topografía cristiana urbana de <i>Segobriga</i> (Cabeza del Griego, Saelices). El material decorativo de época visigoda hallado en la puerta occidental. ROSARIO CEBRIÁN FERNÁNDEZ, IGNACIO HORTELANO UCEDA	313
---	-----

Noves dades sobre la cronologia dels baptisteris i del sector sud de Son Peretó (Mallorca - Illes Balears). MATEU RIERA RULLAN, MIGUEL ÁNGEL CAU ONTIVEROS, MAGDALENA SALAS BURGUERA	323
--	-----

Entre <i>Iamona</i> y <i>Magona</i> : últimas excavaciones y novedades interpretativas en el enclave cristiano de <i>Sanisera</i> (Sanitja, Menorca). JORDINA SALES CARBONELL, FERNANDO CONTRERAS RODRIGO, ISMAEL MACÍAS FERNÁNDEZ.	335
--	-----

GALLAECIA

La arrianización del reino suevo: alcance y consecuencias. AITOR FREÁN CAMPO	345
--	-----

Diplomacia episcopal ante las invasiones bárbaras: una posible interpretación a la actuación obispa en el saqueo visigodo de Astorga (457). MARINA MURILLO SÁNCHEZ.	351
--	-----

LUSITANIA

La <i>domus</i> de la ‘Puerta de la Villa’ y los primeros cristianos de Mérida. Avance a su investigación. FRANCISCO JAVIER HERAS MORA.	361
--	-----

Território, poder e controlo. A dinâmica da Igreja e dos seus agentes nas actividades económicas da <i>Lusitania</i> durante a Antiguidade Tardia. ANDRÉ CARNEIRO	371
---	-----

Mértola e o seu território na Antiguidade Tardia. VIRGÍLIO LOPES.	377
--	-----

Problemática em torno da Basílica de Tróia. INÊS VAZ PINTO, ANA PATRÍCIA MAGALHÃES, PATRÍCIA BRUM, FILIPA SANTOS	385
--	-----

BAETICA

Cristianismo y necrópolis en la región norte del actual territorio malacitano. Interpretaciones: materiales, simbólicas y estratégicas. IRENE SALINERO-SÁNCHEZ.	397
--	-----

El impacto del cristianismo en el espacio intramuros de la <i>Corduba</i> tardoantigua: su esquiwa detección arqueológica. MANUEL D. RUIZ BUENO	403
---	-----

Nacimiento y difusión del cristianismo en las costas onubenses y <i>territorium</i> . Reacciones rituales a través de las <i>cetariae</i> del Eucaliptal y la Viña. LUCÍA FERNÁNDEZ SUTILO, JUAN MANUEL CAMPOS CARRASCO.	413
---	-----

ICONOGRAFIA, ESCULTURA I EPIGRAFIA

Un volto residuale del Cristo: il “mago”. Una formula di successo anche nella provincia Ispanica. ANTONIO PIO DI COSMO	421
--	-----

Sculture mitologiche nelle residenze tardoantiche tra pagani e cristiani: la documentazione dell' <i>Hispania</i> nel contesto mediterraneo. CARLA SFAMENI	427
La representación del/la difunto/a en los sarcófagos de la provincia Tarraconense de los siglos III al V. MONTSERRAT CLAVERIA	435
Iconografía y funcionalidad de las placas cerámicas decoradas de cronología tardía procedentes de Portugal. FREDERICO VIEIRA	445
Placas decoradas tardoantiguas surpeninsulares. Consideraciones a partir de hallazgos estratificados. JULIO M. ROMÁN PUNZÓN, JOSÉ ILDEFONSO RUIZ CECILIA	451
Del motivo a la imagen. Novedades en la iconografía cristiana en <i>terra sigillata</i> africana D en época bizantina (Cerro del Molinete, Cartagena). JAIME VIZCAÍNO SÁNCHEZ, JOSÉ MIGUEL NOGUERA CELDRÁN, MARÍA JOSÉ MADRID BALANZA	463
La lauda musiva sepulcral de <i>Oretum</i> (Granátula de Calatrava, Ciudad Real) y su contexto paleocristiano. ANTONIO MANUEL POVEDA NAVARRO, JOSÉ LUIS FUENTES SÁNCHEZ	471
Resums	481

Foto: Museu Nacional Arqueològic de Tarragona / G. Jové

L'organització del Congrés dedica aquest volum
a l'insigne arqueòleg Mn. Joan Serra i Vilaró (1879-1969),
excavador de la Necròpolis Paleocristiana de Tarragona

L'ARQUEOLOGIA CRISTIANA DE TARRAGONA. BALANÇ DELS DARRERS 25 ANYS (1993-2018)

Jordi López Vilar, *Institut Català d'Arqueologia Clàssica*
Andreu Muñoz Melgar, *Museu Bíblic Tarraconense/Institut Català d'Arqueologia Clàssica*

ANTECEDENTS

En el darrer quart de segle s'han produït avenços significatius en el coneixement de l'arqueologia cristiana de Tarragona. Sense dubte, l'element més important va ser la troballa i excavació d'una nova basílica i edificis annexos als afores de la ciutat, just al nord de la basílica de Sant Fructuós, a mitjan dels anys 90, que ja fou degudament estudiada i publicada. No obstant, altres troballes de menor entitat han anat sorgint de diferents llocs de l'antiga ciutat i han anat proporcionant informacions que ajuden a entendre la ciutat cristiana en els seus primers segles d'existència. Així, el testimoni material d'algunes tombes amb crismons incisos o la presència de noves làpides amb personatges de clara adscripció cristiana, han anat eixamplant, poc a poc, el nostre coneixement de la cultura material. També d'aspectes immaterials vinculats als costums, creences, pràctiques i aspectes teològics. Per altra banda, nous estudis sobre antigues troballes han aportat nova llum en alguns aspectes que han permès, per exemple, esbrinar procedències de sarcòfags africans. O bé s'han proposat noves interpretacions sobre l'edifici –sempre en debat– de Centcelles.

Els orígens de l'arqueologia cristiana a Tarragona són força moderns. En els segles de la il·lustració, mancats de testimonis materials, el tema es reduí a esbrinar el lloc de martiri de sant Fructuós i els seus diaques, que es creia al circ, fins que en el segle XVIII els pares trinitaris de Tarragona i el pare Flórez identificaren l'amfiteatre. La riquesa de dades que aportava la historiografia que dibuixava la importància de l'Església de Tàrraco no es corresponia amb les evidències materials de la *civitas christiana*. En aquest sentit, la primera troballa important fou el mosaic de Centcelles l'any 1877, un edifici que ja era valorat com a romà des de temps de l'historiador Pons d'Icart (s. XVI), però no com a paleocristià. Considerat primer un temple bizantí, el caràcter cristià dels mosaics no s'endevinà fins a principis del segle XX. A partir de llavors prengué una im-

portància rellevant que ha anat augmentant considerablement després dels treballs de l'Institut Arqueològic Alemany. El mateix any 1877, trobant-se el pare Fidel Fita a la ciutat, identificà el sarcòfag de Betesda de la Catedral com a pertanyent als primers segles del cristianisme¹.

Caldria esperar a la construcció de la fàbrica de Tabacs perquè sorgís, on ningú s'ho esperava, un jaciment extraordinari, la gran necròpolis cristiana que havia crescut a redós de l'església martirial de Sant Fructuós a partir de finals del segle III. Es tractava d'un conjunt arqueològic fonamental per a la història de la ciutat i per a l'arqueologia cristiana de les províncies occidentals. Es calcula en unes 3000 les sepultures, majoritàriament cristianes, que hi havia. L'aparició de la gran basílica de tres naus, junt amb altres edificis annexos, la troballa de mosaics sepulcral, nombroses inscripcions i sarcòfags van convertir la zona en un paradís per a qualsevol arqueòleg dedicat a l'estudi del cristianisme antic. Sortosament la direcció de les excavacions fou posada sota la direcció de Mn. Joan Serra Vilaró, expert arqueòleg cridat pel cardenal Vidal i Barraquer, i aquells treballs es condensaren en una sèrie de memòries, llibres i articles que encara avui són obres de referència.

La següent àrea d'interès es descobrí als anys 50 del segle passat a conseqüència de les excavacions que els Amics de l'Amfiteatre i la Fundació Bryant dugueren a terme en aquell monument. Sota l'església medieval que hi ha al mig de l'arena es descobrí un edifici precedent més antic, una basílica de tres naus datada a finals del segle VI o inicis del segle VII, envoltada d'una petita necròpolis coetània, aixecada evidentment per commemorar el martiri dels tres sants tarraconenses al que ja ens hem referit.

Són especialment meritoris i remarcables els treballs duts a terme els anys 50 i 60 a Centcelles per part de l'Institut Arqueològic Alemany (Deutsches Archäologisches Institut, DAI), on hi realitzaren excavacions i la neteja i restauració modelica de la sala de la cúpula amb els mosaics. D'aquella tasca

1. Un panorama d'aquesta primera època fins a inicis del segle XX, a Massó 2013.

se'n derivaren nombrosos treballs, entre els que cal destacar els de H. Schlunk i Th. Hauschild² i, en una etapa posterior, A. Arbeiter. Tot i això, cal recordar que l'edifici i els mosaics ja havien estat objecte d'estudi i publicació per part de Domènech i Mun-taner (1921) i Camprubí (1953).

En aquesta etapa de la postguerra fins els anys 90 del segle XX algunes troballes van anar succeint-se a la ciutat, però van ser esporàdiques i escasses. Esmentem, per exemple, els fragments de sarcòfag amb escenes de sant Pere recuperats d'entre els enderrocs del convent de Santa Clara³, un fragment de sarcòfag estrigil·lat⁴ o bé la inscripció d'Aurelius Ianuarius trobada a la Casa del Mar el 1980 en la qual podem llegir, en un llatí tardà: *Qui credet en Christo redit at Spiritu Sanctu* (qui creu en Crist, torna a l'Esperit Sant) (CIL II²/ 14, 2112) que mostra la recepció del dogma trinitari a Tàrraco en el context de l'aplicació del Símbol de Nicea-Constantinoble.

Al llarg dels anys, alguns investigadors han treballat sobre els elements paleocristians ja descoberts. Alguns, com M. D. del Amo amb la seva tesi doctoral, després publicada, on revisa a fons les excavacions de la necròpolis de Sant Fructuós, a més d'altres articles sobre la cultura material exhumada⁵. O bé estudis concrets d'epigrafia com el de G. Alföldy⁶, o de sarcòfags com els de H. Schlunk⁷. Cal remarcar també la fita que suposà la publicació de la *Tarraco Hispanovisigoda* de P. de Palol, sobretot en relació a l'estudi de l'escultura hispanovisigoda⁸.

Pel que fa a aquests darrers 25 anys, han anat apareixent publicacions amb una voluntat de compendiar en conjunt tot el que sabem sobre la Tàrraco cristiana. El primer és el volum preliminar de l'obra *Catalunya Romànica*, titulat *Del romà al romànic* (1999), coordinat per Pere de Palol i en el que van participar, pel que es refereix a la nostra ciutat, diversos especialistes: M. D. del Amo, J. M. V. Arbeloa, J. Casanovas, A. Chavarría, C. Godoy, J. M. Macias, J. J. Menchon, A. Muñoz i R. Navarro, entre d'altres. A. Muñoz publica els anys següents unes visions de conjunt, ja sigui com estat de la qüestió (2001), amb caràcter divulgatiu (2005; 2009) o com a ruta arqueològica (2014; 2018).

Són notables dos congressos realitzats a Tarragona: el primer, titulat *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)* l'any 2008; i el segon sota l'epígraf *Santa Tecla: deixebila de Pau, santa d'Orient i d'Occident* l'any 2011. En els dos hi participaren un gran nombre d'especialistes, tractant els temes de manera transversal des de l'arqueologia, la història eclesiàstica, l'exegesi bíblica, la teologia i l'art⁹. La tesi doctoral de Meritxell Pérez (2012) marca també una fita, tot i que –sense oblidar les fonts arqueològiques– és sobretot un treball històric. L'últim llibre que hem de referir és l'edició de *Tarraco christiana civitas*, un volum que recull un conjunt de lliçons impartides en un curs d'Història i Arqueologia Cristiana de Tàrraco coorganitzat per l'ICAC, l'Institut Superior de Ciències Religioses de Tarragona i el Museu Bíblic Tarraconense i editat per l'ICAC¹⁰.

UNA NOVA BASÍLICA DEL SEGLE V

Els últims 25 anys, objecte d'aquesta comunicació, han estat generosos en troballes i en estudis publicats. No hi ha dubte que la més important ha estat una nova basílica vora la necròpolis paleocristiana¹¹. Efectivament, a uns 130 m al nord de la basílica descoberta per Serra Vilaró, el Servei Arqueològic de la Universitat Rovira i Virgili excavà els anys 1994 i 1995, sota la direcció de J. López, un conjunt d'edificis entre els que destaca una segona basílica paleocristiana que descriurem sumàriament.

En l'extrem oriental i presidint l'edifici se situava un absis quadrangular amb una doble fonamentació i junt a aquest, dos petits àmbits laterals amb funcions de sagristia. Hi havia a continuació un transsepte que no sobresortia de la planta. A una cota de pavimentació inferior respecte a la de l'absis i el transsepte, el cos de la basílica es trobava dividit en tres naus, amb 5 arcades a cada costat i intercolumnis de 3 m. Als peus de la nau central es trobà una estructura quadrangular que constituïa un contraabsis que va tenir una evident funcionalitat funerària. Entre la basílica i la via se situava un atri que

2. Especialment Hauschild i Schlunk 1961; Schlunk i Hauschild 1962; Hauschild 1965; Schlunk 1988.

3. Batlle 1943.

4. Sánchez Real 1951.

5. Amo 1979 i 1994a.

6. Alföldy 1975.

7. Schlunk 1951, 1967 i 1968.

8. Palol 1953.

9. Gavalda *et al.* 2010; Puig *et al.* 2015.

10. Macias i Muñoz 2013.

11. La bibliografia bàsica a López 2006 i 2008.

oferia unes particularitats especialment interessants. Constava d'un pati central envoltat per un ambulacre al que s'obrien en els laterals nord i sud una sèrie d'estances. Les seves mesures: 24 per 15,20 m per la basílica i 20,75 m per 17,50 m per l'atri. En general, però, l'estat de conservació era molt precari; havien sobreviscut la major part dels fonaments, però cap mur en alçat. Els paviments, que eren d'*opus signinum*, es trobaren esmicolats en els estrats d'arrasament. També la majoria dels nombrosos sepulcres del subsòl es trobaren profanats ja d'antic. Tot, senyal evident de l'espoli sistemàtic a que es va veure sotmesa la basílica després del seu abandonament. Així, de l'altar, situat dins l'absis, només es va trobar una de les columnetes que suportaven la taula.

L'estudi acurat de la planta va mostrar que l'església s'havia dissenyat seguint la proporció àuria. En efecte, una planta basilical amb transsepte defineix dos eixos que formen una creu llatina. La mesura d'aquests dos eixos o, el que és el mateix, la longitud i l'amplada internes reals de la basílica són 22'65 x 14 m. Si dividim la primera per la segona el resultat és de 1'617, molt pròxim al número auri ϕ ($\phi=1'618$). A més, tota l'obra es va planificar seguint com unitat de mesura la *pertica* (que es correspon a 10 peus romans)¹².

Durant els treballs d'excavació es recuperaren alguns trossos del paviment d'*opus signinum* de la basílica. L'estudi de la ceràmica continguda en el paviment proporcionà la seva cronologia: primera meitat segle V. Els sòls d'*opus signinum*, l'absència de tesselles i altres elements nobles deixen entreveure una ornamentació senzilla. Un silenci epigràfic gairebé total dificulta la seva interpretació, però els aproximadament 200 sepulcres existents sota el temple i l'ambulacre de l'atri evidencien que ens trobem davant d'una basílica funerària.

Relacionats amb aquesta basílica, es trobaren alguns edificis coetanis que es disposen entorn d'un pati d'uns 1.200 m² i que formaven part del mateix conjunt, molt arrasats, alguns dels quals, però, es van poder definir bé com part d'una explotació agrària, com ara una gran bassa d'aigua (70 m²) o una premsa. Tot plegat, potser pel rendiment d'un *fundus* que probablement aniria lligat al manteniment d'aquest conjunt religiós. Aquests edificis i la nova basílica clarament conformen un conjunt arquitectònic independent de la necròpolis paleocristiana, però està íntimament relacionat no només per la via romana que els uneix, sinó també per l'atracció que devia suposar la veïna presència dels màrtirs, amb la seva

basílica, les dependències annexes, els mausoleus i els milers d'inhumacions.

Les diverses singularitats de la basílica septentrional la converteixen en un edifici de llenguatge arquitectònic-litúrgic eclèctic que constitueix un *unicum a Hispania*. Aquestes, s'expliquen en funció de la importància de Tàrraco com a capital de la *Tarraconensis*, per l'estreta relació que va mantenir sempre amb Roma i les províncies africanes, i també per la seva cronologia reculada. Així, dos dels ambients arquitectònics més significatius, el transsepte i l'atri, estan presents en la basílica de Sant Pere del Vaticà i en cap més basílica hispànica fins ara documentada, i la presència de contraabsis ens du a relacionar-la amb basíliques africanes i altres d'hispàniques.

Per altra banda, l'any 2014 i en terrenys de l'antiga fàbrica de Tabacs, es va fer una campanya de neteja, topografia i fotogrametria de la Cripta dels Arcs i es va excavar al seu costat amb l'objectiu de documentar si s'havien conservat restes de l'absis de la basílica de Sant Fructuós i de la tomba considerada dels màrtirs per Mn. Serra Vilaró. Els resultats foren satisfactoris al comprovar que encara quedaven restes de la fonamentació de l'absis, tot i que alterades, i la tomba considerada martirial perfectament conservada. L'estat de les restes obren la possibilitat que en un futur es pugui tornar a excavar l'àrea i posar de nou al descobert les restes basilicals tot integrant-les al conjunt monumental de la Necròpolis¹³.

LES NECRÒPOLIS

Els darrers 25 anys també s'ha excavat una gran quantitat de sepultures, concentrades principalment en dues àrees: a ponent de la ciutat (entre la Necròpolis paleocristiana i la muralla); i al nord, als peus de la muntanya de l'Olive. Es tracta gairebé sempre d'enterraments datats a partir de mitjan segle III i fins el segle VII, per tant en uns segles en que el cristianisme estava ja estès, sobretot a partir de finals del IV. No obstant això, els testimonis arqueològics de cristianisme són escassos. La manca d'aixovars, epigrafia o altres indicadors no permeten valorar amb prou precisió l'impacte del procés de cristianització sobre la societat de Tàrraco.

Així, en l'àrea de ponent s'han excavat notables conjunts funeraris en l'exemple anomenat PERI2 i en d'altres solars aïllats¹⁴. L'epigrafia cristiana es redueix a uns pocs exemplars que comentem més

12. L'estudi metrològic a Puche i López 2013.

13. Macias *et al.* 2015.

14. Vegeu principalment TED'A 1987; Foguet i Vilaseca 1995; Garcia i Remolà 2000; Lasheras 2018.

avall. En un solar que es correspon al c/ Felip Pedrell, 3-5 s'excavà un recinte funerari de planta rectangular (16,5 x 6,5 m) en el que es van documentar una vintena d'enterraments, ben datats en el segle V dC. Un dels sepulcres conservava el túmul, que era una capa d'*opus signinum* definida perimetralment per una filada de pedres. En el *signinum* hi havia incís un crismó¹⁵.

A poc menys d'un quilòmetre al nord-oest de l'acròpolis de la ciutat, a l'Oliva, es trobà a principis de la dècada dels anys 90 una nova necròpolis de la que no es tenia constància. Es recuperaren més de 650 enterraments amb cronologies que abastaven des del segle III fins al segle VII. Només deu sepulcres presentaven aixovars i únicament en dos sepulcres es pogué determinar la seva adscripció religiosa, corresponent a la fe jueva. L'àrea funerària encara presenta problemes d'interpretació i precisaria estudis acurats de datació per ¹⁴C o d'altres mètodes per entendre la seva evolució diacrònica tot i que la tipologia sepulcral permet albirar dues fases: una d'època baiximperial i l'altra d'època visigòtica.

L'àrea en qüestió ha estat explicada com un dels espais cementirials propers a la Part Alta que es desenvoluparen per satisfer les necessitats funeràries del sector urbà de l'acròpolis, donat que a partir del segle V aquest espai es transformà d'acròpolis monumental a zona d'hàbitat. També proper a aquesta àrea de necròpolis es va documentar un mausoleu de planta trilobulada en ús entre el segle IV i el VII. És possible que correspongui una trícara cristiana, però no es pot afirmar amb rotunditat per manca d'elements¹⁶.

LA BASÍLICA DE L'AMFITEATRE

La basílica de l'amfiteatre, testimoni memorial del martiri del bisbe Fructuós, Auguri i Eulogi (†259), fou descoberta l'any 1953 en el decurs de les excavacions dirigides per Samuel Ventura sota el mecenatge de W. J. Bryant i reexcavada sistemàticament pel TED'A tres dècades després. La memòria d'aquesta darrera intervenció fou publicada en una

extensa monografia¹⁷. En els últims 25 anys el conjunt basilical ha continuat centrant l'atenció dels estudiosos¹⁸. Cal destacar la identificació d'un baptisteri a partir de testimonis gràfics de les velles excavacions aportats per J. Sánchez Real¹⁹. La major part d'estudis monogràfics han intentat cercar respostes per comprendre la basílica des de la seva significació simbòlica, arquitectònica i litúrgica. En aquest sentit cal citar els treballs de C. Godoy centrats en donar solucions a la lectura litúrgica del conjunt²⁰. La seva proposta d'ubicació de l'altar eucarístic en l'àmbit absidal i la definició de l'espai del cor com a tal han estat acceptats; per contra s'ha desestimat la proposta d'una cripta als peus de la basílica, fet que ja va demostrar J. Sánchez Real²¹. Aquest mateix investigador y Godoy aportaren la necessitat d'explicar la ubicació de la basílica com el resultat que marca la tradició de centrar-la en el precís espai martirià. Posteriorment, els treballs d'A. Muñoz²² concretaran la possibilitat que el punt focal (espai del martiri) des del qual es concep la planificació de la basílica estigués centrat en l'espai de l'altar o del cor. Aquest últim espai presenta l'evidència d'una empremta de mobiliari en el paviment d'*opus signinum* en el centre del cor, on coincideixen els eixos longitudinal i transversal de la basílica que fa que l'element actui com un focus de primer ordre per a la construcció de la fàbrica. Més tard, Muñoz acabarà definint també el disseny de la basílica a partir de criteris metrològics que porta a concloure que el temple es va planificar sobre la base d'un estudi ben elaborat, buscant l'harmonia de les proporcions i aplicant el concepte del nombre sagrat, particularment el número 6 concebut per Agustí d'Hipona i Isidor de Sevilla com a nombre perfecte. La restitució volumètrica i formal del temple a partir d'aquest estudi recolzarà la idea ja formulada per J. J. Guidi que el projecte arquitectònic de la basílica es constitueix com un *revival* edilici de l'arquitectura paleocristiana per a la Tarragona visigòtica²³.

Per últim, diferents intervencions arqueològiques i de transferència social del coneixement convergiren l'any 2012 en un projecte titulat *Amphiteatrum, memoria martyrum et ecclesia* que tenia com

15. Lasheras 2018, 596 i fig. 77.

16. Adserias *et al.* 2000; López i Puche 2013b, 158-159.

17. TED'A 1990 i prèviament havien estat presentats a la III Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica de Maó el 1988 (TEDA 1994).

18. Vid. TED'A 1994; Dupré 1994; Godoy 1994; 1995a, 191-201 i 2013; Sánchez Real 1997; Ruiz de Arbulo 2006; Muñoz 2010; Guidi 2010; Ciurana *et al.* 2013; Muñoz 2013a; 2017.

19. Sánchez Real 1997.

20. Godoy 2013.

21. Sánchez Real 1997.

22. Muñoz 2010; 2013a; 2016; 2018.

23. Guidi 2010, 786.

a objectiu donar a conèixer la transformació històrica de l'Amfiteatre i el paper del cristianisme com a factor de la metamorfosi estructural del conjunt. El projecte generarà diferents instruments pedagògics per transferir els resultats dels objectius assolits. La memòria d'aquest projecte es concretà en una publicació l'any 2013²⁴.

LA PART ALTA

La construcció de la basílica de l'amfiteatre, a finals del segle VI o inicis del segle VII, és un indicador més de la capacitat constructiva del poder polític i religiós sobre la ciutat en època visigòtica. Ja s'ha esmentat com a partir del segle V el gran complex arquitectònic de representació provincial de l'acròpolis inicia una etapa de transformació i com, entre la segona meitat del segle V i inicis del segle VI, el recinte de culte imperial fou en part desmuntat.

La documentació epigràfica, epistolar, conciliar i eucològica de què disposa la ciutat ens facilita indicadors suficients per constatar l'existència dels conjunts episcopals catòlics de la ciutat per al final de l'època baiximperial i l'època visigòtica però no resolen la seva ubicació topogràfica. Aquest és el cas de l'intent d'identificar les esglésies esmentades en el *Liber Orationum Festivus*. En aquests últims anys tot i que la investigació ha centrat el seu interès el problema no ha estat resolt²⁵. Una altra qüestió no solucionada és saber quin paper jugà l'arrianisme a la ciutat amb capacitat o necessitat de generar escenaris arquitectònics d'una certa entitat.

La vida de la ciutat bipolaritzada en un nucli portuari i un altre a l'acròpolis permet inferir que l'episcopi d'època visigoda s'hauria erigit a la part alta de la ciutat²⁶. Com a mínim pel que respecta a les mostres materials d'elements de decoració arquitectònica visigoda relacionables amb edificacions culturals, aquest espai és on es concentren un major nombre d'exemplars.

Mn. Serra i Vilaró efectuà una ambiciosa intervenció arqueològica en el sector de darrere l'absis principal de la Catedral²⁷ on va documentar part del que avui definim com la gran aula flàvia del re-

cinte de culte del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris* i proposà la ubicació de la catedral visigòtica, la Santa Jerusalem esmentada en el *Liber Orationum Festivus*, en aquest espai.

L'historiador i arxiver Mn. Salvador Ramon, en base a la lectura de l'*Index Vell* i tenint present el testimoni d'Olderic Vidal (1075-1142), proposava la situació de la catedral visigòtica a l'ala oriental de l'aula flàvia, entre la paret del jardí de Santa Tecla i el lloc on avui hi ha l'església de Sant Llorenç²⁸. Ho feia perquè de la documentació s'inferia la reutilització de l'exedra semicircular nordoriental del recinte de culte imperial. Per Ramon aquesta exedra podria haver servit com a estructura absidal de la primitiva catedral visigòtica i també de la primera catedral medieval. Aquesta ubicació limitaria amb les imponents restes visigòtiques del Col·legi d'Arquitectes que X. Aquilué (1993) proposà com a estructures de l'episcopi visigot. Tanmateix una nova lectura de la documentació historiogràfica, de les estructures arqueològiques, planimètriques i paral·lels de conjunts semblants, han portat a J. M. Macias a proposar que aquesta exedra fou utilitzada com a capçalera i eix des del que es vertebrava no la Catedral, sinó el conjunt episcopal²⁹.

Sembla obvi que la catedral visigòtica devia estar ubicada en un espai concret de l'acròpolis, preferentment en la seva part més elevada, a l'espai del recinte de culte imperial, per una qüestió simbòlica i de prestigi topogràfic. Una altra raó a favor seria el comportament de l'emplaçament de la catedral medieval. En aquest sentit també T. Hauschild, que havia realitzat intervencions als jardins de la Catedral els anys 80, ha defensat que el conjunt episcopal se situava en la zona de la gran aula flàvia³⁰. La mateixa aula romana, que seguiria el model del Forum Pacis a Roma, presentaria una gran exedra en la seva capçalera que hauria estat utilitzada com a absis per a la basílica episcopal. Hauschild distingeix diferents nivells de paviment en aquesta gran aula, fet que fa pensar en un ús continu i un aprofitament en el temps. Per tant, aquesta edificació flàvia va poder ser adaptada com a basílica episcopal ja a finals del segle V i la seva perduració podria perllongar-se fins a l'època visigòtica. És així que a l'àrea perimetral d'aquest sector s'han documentat elements constructius litúrgics decorats, inscripcions, sarcòfags romans reutilitzats i altres tipus de

24. Ciurana *et al.* 2013.

25. Un estat de la qüestió a Muñoz 2013a i 2015, 203-207.

26. Sobre el tema vegeu Macias 2013.

27. Serra Vilaró 1960.

28. Ramon 1984.

29. Macias 2014.

30. Hauschild 2009.

tombes. A l'interior d'una d'elles, excavada pel mateix Th. Hauschild i datada al segle VII, va aparèixer una gerreta de bronze del tipus Prepotto Cividale, possiblement d'ús litúrgic, i una sivella visigòtica³¹.

A aquests elements s'afegeix una intervenció realitzada l'any 2016 i dirigida per A. Muñoz a l'urna funerària de l'any 1460 de la Catedral atribuïda al bisbe de Tarragona Cebrià (finals del s. VII) segons consta en l'epitafi de l'ossari que sembla ser una còpia del text de la lauda original visigòtica³². La datació de ¹⁴C sobre dues mostres òssies de l'interior donaren una cronologia entre el primer quart del s. V i la segona meitat del segle VI. És un indicatiu més de l'activitat funerària en aquest període a l'àrea de la Catedral.

Les actuacions realitzades des de l'any 2000 en el sector extern de l'angle nord-occidental del recinte de culte imperial (dependències annexes del claustre de la Catedral) no han donat evidències ni estructurals ni materials relacionades directament amb activitat edilícia o funerària eclesial³³.

Les intervencions arqueològiques a l'interior de la nau central de la Catedral fetes per l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i l'Arquebisbat de Tarragona en els anys 2010 i 2011 centraren també els objectius en comprovar si existien evidències d'estructures eclesiàstiques cristianes tardoantigues o visigòtiques que es poguessin posar en relació amb la seu episcopal³⁴, però els resultats foren negatius.

L'any 2010 C. Salom va plantejar la identificació de l'episcopi d'època tardoromana fora del recinte de culte imperial. Ja el 1995 R. Mar, H. Mir i Ll. Piñol manifestaren que no existien suficients elements arqueològics per ubicar la catedral visigòtica sota de la Catedral o en una àrea pròxima a ella³⁵. Salom no dubta de la presència d'una església visigòtica a la zona de l'actual catedral però sí que es tracta de la basílica episcopal³⁶. Fonamentant-se en diferents paral·lels on els conjunts episcopals no aprofiten els espais religiosos de culte pagà o forals, relaciona les restes tardoantigues que s'han anat documentant a l'àrea de les places de Rovellat i dels Àngels amb la ubicació del primitiu episcopi. Tan-

mateix, les intervencions realitzades a Ca la Garsa ofereixen una datació d'inicis del segle VI que invalida que les estructures en qüestió puguin pertànyer a l'episcopi citat en les cartes de Consenci. D. Bea, S. Navarro i A. González, l'equip que ha dut a terme les intervencions en l'edifici de Ca la Garsa, deixen oberta la possibilitat que les restes puguin ser interpretades com l'episcopi visigòtic³⁷.

Aquestes restes foren proposades per J. M. Macias, J. Menchon i A. Muñoz³⁸ com l'església de Sant Pere que esmenta el *Liber Orationum Festivus* en base a la lectura i afrontacions que dona un document que es conserva en el Cartulari de Poblet i està datat en 1174.

CENTCELLES

Centelles ha continuat essent un centre d'atenció i d'estudi per part de múltiples investigadors, com no podia ser d'una altra manera degut a la seva excepcionalitat. Deixant de banda una "restauració" lamentable duta a terme els anys 80, en els darrers 25 anys són poques les intervencions arqueològiques realitzades en el conjunt³⁹, però en canvi els estudis sobre el monument i específicament sobre els mosaics no han parat de publicar-se. Després dels diversos treballs de l'equip del DAI publicats els anys 60, l'obra culminant va sortir d'impremta el 1988⁴⁰. L'any 1993 va editar-se per part de Th. Hauschild i A. Arbeiter una monografia de conjunt⁴¹. Poc després, una sèrie d'articles de J. Arce van generar un debat sobre el significat dels mosaics i del mateix edifici⁴² que es condensà en un col·loqui monogràfic celebrat a Roma el 1995 sota els auspicis del mateix autor, que n'edità les actes⁴³. A partir d'aquell moment el debat no ha cessat, centrat especialment en la iconografia dels mosaics, amb aportacions d'A. Recio Verganzones (1998), N. Duval (2002), R. Galdon (2002-2004), M. Sotomayor (2006 a i b), J. Arce (2006), J. Gómez Pallarès (2008), A. Arbeiter (2010), J. A. Remolà i M. Pérez

31. Hauschild 1994 i 1996.

32. Gómez Pallarès i Muñoz 2017.

33. Bosch *et al.* 2005; Macias *et al.* 2008.

34. Macias *et al.* 2012; 2017 (amb bibliografia ampliada).

35. Mar *et al.* 1996, 171.

36. Salom 2010.

37. Bea *et al.* 2015, 119-139.

38. Macias, Menchon i Muñoz 1997.

39. Algunes campanyes puntuals dutes a terme pel MNAT amb combinació amb la URV sota la direcció de J. A. Remolà.

40. Schlunk 1988.

41. Hauschild i Arbeiter 1993.

42. Especialment Arce 1994 i 1999.

43. Arce 2002.

(2013) i O. Caba (2016). Cal destacar especialment el col·loqui que va tenir lloc a Madrid l'any 2010, publicat per A. Arbeiter i D. Korol (2015). Altres treballs també recents s'han fet des d'una òptica d'estudi de l'arquitectura, però els obviem perquè la part específicament cristiana és la decoració de la cúpula. Segueixen discutint-se actualment la funcionalitat de l'edifici i el significat dels mosaics en un debat que, lluny d'apagar-se, és cada cop més viu, i que prescindim aquí d'intentar condensar per la seva complexitat i en pro de la brevetat de l'article.

L'EPIGRAFIA

La troballa d'inscripcions paleocristianes ha estat pobre en relació al que caldria esperar de les grans extensions excavades, moltes d'elles de marcat caràcter funerari, sobretot si es compara amb la riquesa de la necròpolis que envolta la basílica de Sant Fructuós. No obstant, algun dels epígrafs revesteix una gran importància. Destaca entre tots la placa de *Thecla* (CIL II²/14, 2150), amb la inscripció funerària d'una verge consagrada egípcia que morí al 77 anys. La inscripció en sí mateixa és una peça excepcional en l'epigrafia paleocristiana de Tarragona, tant pel seu contingut com per aspectes formals, la redacció i la paleografia. La persona a la que va dedicada –una verge consagrada– sense dubte un important personatge en la comunitat cristiana del seu temps, suggereix que va ser enterrada en un lloc preeminent de la basílica funerària excavada entre 1994 i 1995, lloc on va ser trobada la placa. I denota, per altra banda, l'estima per part del o dels comitents. El que ha fet córrer més tinta, però, és el personatge inhumat, del qual cal assenyalar tres aspectes: el seu nom (*Thecla*), el seu estat (*beata*, *virgo Christi* d'edat avançada) i la seva *origo* (Egipte).

L'epitafi ha plantejat una sèrie de qüestions històriques que han estat tractades pels investigadors de manera diversa, especialment la coincidència del nom amb el de la patrona de Tarragona ha provocat un debat entorn el tema, atès que alguns autors antics parlaven ja d'un origen del culte en època visigoda⁴⁴. El cert, però, és que la inscripció es refereix a una verge egípcia que res té a veure amb santa Tecla a excepció del nom. Per tant, tot i valorant que no hi ha cap lligam entre la *Thecla* tarraconense i el patronatge de santa Tecla instaurat a la ciutat en època

medieval, és indiscutible l'interès de la inscripció. És, com hem dit, una peça excepcional que ens dona a conèixer un personatge important de la Tarragona paleocristiana: una verge egípcia consagrada, probablement de l'àrea d'Alexandria, que passà part de la seva vida a Tàrraco morint a una edat avançada. Fou sense dubte una religiosa de prestigi, mereixedora d'un epitafi singular i de qualitat que senyalava la seva tomba en la basílica funerària que s'aixecava junt al *martyrium* de Sant Fructuós. El seu epitafi documenta, doncs, la primera *Thecla* coneguda epigràficament a *Hispania* i, per tant, un dels primers testimonis de l'expansió del nom de la santa d'Iconi a Occident. La peça es data a principis del segle V⁴⁵.

De la mateixa basílica procedeixen altres inscripcions: una dedicada a *Lupulus, peregrinus* (CIL II²/14, 2129) i tres petits fragments d'inscripció també del segle V, que per les seves reduïdes dimensions no permeten cap valoració (CIL II²/14, 2223 i 2226). Un conjunt certament escàs, sobretot si es compara amb el recuperat per Serra Vilaró en la veïna basílica de Sant Fructuós.

De l'àrea situada a ponent de la ciutat, entre la muralla i la necròpolis, procedeixen també algunes inscripcions trobades els darrers anys. Esmentarem especialment la de *Callistrate* (CIL II²/14, 2113), una placa trobada 1998 durant l'excavació d'un edifici sepulcral tardoromà situat al carrer Pere Martell⁴⁶. És de reduïdes dimensions, sense dubte per anar encastada al túmul. El text commemora a la difunta, la fidelíssima *Callistrate*, que ja viu amb Déu: *Callistrate fidelissima viues in Deo domino*. La dedica el seu espòs *Flavius Profuturus*. Apareix aquí per primer cop a Tarragona la fórmula *viues in Deo domino*. També és força rar l'ús de la paraula *compar* per *coniux*, gairebé desconeguda a la ciutat, tot i que freqüent a Roma. Pel formulari i el tipus de lletra ha estat datada en el segle IV.

En una àrea més propera al riu es trobà un fragment de placa trencada. El text permet reconstruir algunes fórmules pròpies dels epitafis paleocristians (*in nomine Domini, requiescit*), així com un ús de la llengua també d'època tardana, fins el punt que, per paral·lels formals, ha estat datat en el segle VI⁴⁷.

Finalment, un petit fragment trobat en unes obres al carrer Major lliga amb un altre fragment descobert en les excavacions de la fàbrica de Tabacs, completant parcialment la placa d'una *virgo* enterrada allí (CIL II²/14, 2177). El que sorprèn és la distància de troballa entre els dos fragments i saber

44. Del Amo 1997; Pérez 2006; López i Gorostidi 2015; Pérez 2017.

45. Vegeu especialment Cortés i López 1999; López i Gorostidi 2015.

46. García i Remolà 2000.

47. Díaz *et al.* 2015.

com aquest darrer ha fet cap al centre de la Part Alta a 1,5 km en pujada des de la necròpolis⁴⁸.

Pel que fa als estudis epigràfics, cal ressaltar evidentment la nova edició del *Corpus Inscriptionum Latinarum* en la part que ens pertoca, aparegut els anys 2011-2016, i en concret el tercer volum on es recull tota l'epigrafia paleocristiana⁴⁹. Han dedicat treballs a inscripcions tarragonines aquests darrers anys H. Niquet (2007) i principalment D. Gorostidi i J. López⁵⁰.

ELS SARCÒFAGS

No s'han fet noves descobertes arqueològiques pel que fa a sarcòfags de temàtica cristiana. En canvi, sí que s'han efectuat nous avenços en el coneixement dels ja coneguts. Cal destacar sobretot la revisió i nova publicació del conjunt de la mà de Montserrat Claveria i Isabel Rodà de diversos treballs que han permès aclarir tallers de procedència i aspectes iconogràfics diversos⁵¹. A més, la publicació d'algun vell fragment per M. Dolores del Amo⁵².

L'ESCULTURA DECORATIVA VISIGODA

Pere de Palol realitzà, l'any 1953, la primera sistematització de l'escultura decorativa visigoda a Tarragona en el seu llibre *Tarraco Hispanovisigoda*, en què establí propostes cronològiques i interpretatives sobre la funcionalitat, les adscripcions estilístiques i el context de les peces. En el seu estudi presentava una trentena d'exemplars. Actualment aquest corpus ja s'ha doblat i en els últims anys han anat aflorant nous estudis i referències a noves troballes que permeten avançar en el coneixement de l'escultura visigoda⁵³. Com ja s'ha manifestat en un altre estudi, el volum total del corpus continua sent insuficient per poder valorar d'una forma precisa l'anomenat "Taller de Tarragona"⁵⁴. La definició d'aquest ve més donat per l'evidència del reapro-

fitament de peces precedents i autòctones que per les característiques tècniques que pugui presentar. Sí que podem establir l'ús de decoracions inspirades en l'art clàssic i òbviament l'adopció plena i directa dels models, repertoris i principis de l'art visigot amb estretes vinculacions als tallers del centre de la Península⁵⁵. Es fa difícil valorar com aquests elements s'insereixen en les construccions eclesials de la ciutat. La descontextualització de molts d'ells i les iconografies no sempre permeten adscriure els exemplars d'una manera segura a l'arquitectura eclesiàstica. En algun cas, com és la basílica de l'amfiteatre, podem atribuir clarament els elements d'escultura visigòtica amb un temple en concret⁵⁶. I és aquí on podem constatar que sobre un model arquitectònic de tradició paleocristiana i amb objectes clàssics aprofitats com columnes i capitells⁵⁷, els objectes de decoració visigòtica ornamentarien i configurarien part del mobiliari litúrgic i altres senyalitzacions principals.

EPÍLEG

Les fonts escrites proporcionen importants testimonis per que fa als primers segles de la Tarragona cristiana (III-VII dC.). En canvi, les restes arqueològiques eren pràcticament inexistents fins a principis del segle XX, moment de la valorització dels mosaics de Centcelles i, sobretot, de la descoberta i excavació de la necròpolis paleocristiana. I fins els anys 60, moment de l'excavació de la basílica de l'amfiteatre.

Aquests monuments aportaren a la investigació de l'arqueologia cristiana de la ciutat una allau de dades. Però no sempre el registre d'aquestes troballes fou el més desitjable per al futur de la investigació. Així, mentre les intervencions de Mn. Serra i Vilaró a la Necròpolis revertien en la publicació d'unes memòries modeliques pel seu temps o l'Institut Arqueològic Alemany iniciava una tasca d'investigació, restauració i publicació encomiable, l'actuació sobre la basílica de l'amfiteatre

48. Gorostidi i López 2008.

49. CIL II²/14.

50. Cortés i López 1999; López 2006; Gorostidi i López 2008; Gorostidi 2013; Díaz, Gimeno i Gorostidi 2013; López i Gorostidi 2015.

51. Claveria 1996, 1998 i 2001; Claveria i Rodà 2013; Rodà 1990, 1998, 2001 i 2013.

52. Amo 1994b.

53. Palol 1953; Sánchez Real 1963; Berges 1974; Hauschild 1994; Muñoz *et al.* 1995; Vidal 2005; Guardia i Lorés 2007; Salom 2010; Domingo 2010a, 2010 b i 2011a; López *et al.* 2016.

54. Sánchez Real 1963.

55. López *et al.* 2016, 438.

56. Al respecte, Guidi 2010, 772-776.

57. Domingo 2010a, 802-817; 2012, 275-306.

deixà llacunes avui insalvables per a la investigació. A aquesta realitat se sumà l'interès creixent per a l'arqueologia cristiana representada per la figura de Pere Palol qui, a través de la seva obra *Tarraco hispanovisigoda* de 1953, aportà una visió global de l'arqueologia cristiana de la ciutat. El mateix Palol impulsà una escola de nous arqueòlegs que progressivament anirien fent una revisió del patrimoni arqueològic fins llavors exhumat. Neixen monografies i estudis crítics de revisió de velles troballes. En paral·lel els treballs sobre epigrafia de Géza Alföldy donaran llum a una gran quantitat de detalls que permetran esbossar l'ànima de la *Tarraco christiana*. Altres estudiosos, des del món de l'erudició, com José Sánchez Real, complementaren les accions de salvaguarda i documentació del patrimoni allà on no arribava l'administració. Progressivament el món acadèmic del nostre país prenia consciència de la importància de l'arqueologia cristiana i nous professionals enfocaren els seus interessos sobre aquesta disciplina. En paral·lel, el país construïa una estructura tècnica i legislativa que afavoria el control del patrimoni i assegurava –al menys teòricament– la seva protecció. Així, a finals de la dècada dels anys 80 el Taller Escola d'Arqueologia a Tarragona actuà sobre la basílica de l'amfiteatre i afavorí la documentació, interpretació i preservació d'un conjunt excepcional.

Entrada la dècada dels anys 90, la troballa d'una segona basílica a poca distància del temple martirial de Sant Fructuós, excavada pel Servei Arqueològic de la Universitat Rovira i Virgili, activà de nou l'arqueologia cristiana amb un descobriment que enriquiria la comprensió de l'àrea arqueològica cristiana del Francolí i redimensionaria la seva importància. També, durant aquesta dècada i fruit de les vicissituds econòmiques, l'augment de les intervencions arqueològiques va comportar fins el dia d'avui troballes parcials que en gran mesura esperen ser estudiades i revisades. Tanmateix, sorprèn que en aquests últims 25 anys no hagin aflorat estructures i elements materials de la cultura paleocristiana d'acord amb el passat de la seu episcopal.

La investigació en aquests últims anys està centrada en diferents temes d'estudi que determinaran la orientació de la investigació en un futur. Entre d'altres són aquests:

- La definició de la ciutat cristiana baiximperial i visigòtica a través de la potenciació de projectes d'intervenció arqueològica centrats en punts d'interès topogràfic.
- La definició i localització dels conjunts episcopals.

- La reexcavació de la basílica de Sant Fructuós i la Necròpolis Paleocristiana per poder fer una revisió arqueològica completa del conjunt.
- La identificació de les esglésies citades al *Liber Orationum Festivus*.
- L'aprofundiment en l'estudi de l'epigrafia cristiana des d'una lectura transversal que posi en relació el corpus de dades amb els aspectes històrics, socials, ideològics i teològics.
- L'impuls d'un programa d'investigació que aprofundeixi en la iconografia del patrimoni paleocristià en relació amb la teologia i l'exegesi bíblica.
- L'estudi de l'*instrumentum domesticum* d'adscripció cristiana per poder establir i valorar l'impacte de la cultura cristiana sobre la societat de Tàrraco i com a element de transmissió dels valors que el cristianisme representa en la seva expansió pel territori.
- La investigació centrada en cercar testimonis cristians en l'àmbit rural per poder valorar el procés d'institucionalització de l'església primitiva.

I com la investigació no pot despendre's de la conservació i la difusió, cal anotar que la ciutat presenta una problemàtica negativa en matèria de preservació del patrimoni paleocristià. Encara és un deure de país actuar sobre el conjunt de la Necròpolis Paleocristiana amb un museu tancat des de fa més de dues dècades, un nivell de conservació de l'àrea d'enterraments lamentable i la manca d'ambició per redescobrir i museïtzar el sector de jaciment que queda a l'interior de la Tabacalera.

De la mateixa manera cal cercar una solució per a dignificar el conjunt basilical excavat els anys 90, actualment "traslladat" i encabit en un pàrquing comercial, cobert de sutge, totalment descontextualitzat i mancat d'una ambientació que posi en valor un dels edificis patrimonials més singulars de l'arquitectura paleocristiana peninsular. Tot plegat, una mostra sagnant del desinterès de les administracions que haurien de tenir-ne cura.

En canvi cal ressenyar, com aspecte positiu en aquests 25 anys, que en el camp de la transferència del patrimoni paleocristià s'han donat avenços importants amb publicacions, activitats de reconstrucció històrica, programes educatius específics⁵⁸ i una ruta cultural i turística que sota el nom de "La ruta dels primers cristians de Tàrraco" pretén posar en valor el patrimoni paleocristià de la ciutat. La societat civil també s'ha implicat en la reivindicació d'aquest patrimoni i un bon exemple n'és l'Associ-

58. Muñoz 2013 b.

ació Cultural Sant Fructuós que des de 1990 du a terme una important tasca de difusió i defensa del patrimoni paleocristià.

BIBLIOGRAFIA

- ADSERIAS, M.; MACIAS, J. M.; RAMON, E.; REMOLÀ, J. A. (2000). "El mausoleo de la calle Sant Auguri de Tarragona", a *V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Cartagena 1998)*, Barcelona, p. 41-46.
- ALFÖLDY, G. (1975). *Die Romischen Inschriften von Tarraco*, Madrider Forschungen, 10, Berlin.
- AMO, M. D. DEL (1979-1981-1989). *Estudio crítico de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona*, Tarragona, 3 vol.
- AMO, M. D. DEL (1994a). "Bronces de la basílica y del cementerio paleocristiano de Tarragona", *Butlletí Arqueològic*, època V, 16, p. 169-180.
- AMO, M. D. DEL (1994b). "Fragment de sarcòfag amb escenes del cicle de Jonàs procedent de Tarragona", a *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Maó 1988)*, Barcelona, p. 65-67.
- AMO, M. D. DEL (1997). "Thecla et Theclae. De la santa de Iconio a la beata tarraconense", a *El temps sota control. Homenatge a F. Xavier Ricomà Vendrell*, Tarragona, p. 123-129.
- AQUILUÉ, X. (1993). *La seu del Col·legi d'Arquitectes. Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Tarragona.
- ARBEITER, A. (2010a). "El mosaic cupular de Centcelles. Un programa iconogràfic en vís de descifrar-se?", *Butlletí Arqueològic*, època V, 32, p. 671-683.
- ARBEITER, A. (2010b). "¿Primitivas sedes episcopales hispánicas en los suburbia? La problemática cara a las usanzas del ámbito Mediterráneo occidental", a Vaquerizo, D.: *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos, función*, Monografías de arqueología cordobesa, 18, Córdoba, p. 413-434.
- ARBEITER, A.; KOROL, D. (ed.) (2015). *Der Kuppelbau von Centcelles. Neue Forschungen zu einem enigmatischen Denkmal von Weltrang*, Iberia archaeologica, 21, Madrid-Berlin.
- ARBELOA, J. V. M. (1989). "Per una nova interpretació del *Codex Veronensis* i les esglésies visigòtiques de Tàrraco", *Butlletí arqueològic*, època V, 8-9 (1986-1987), p. 125-134.
- ARBELOA, J. V. M. (1990). *L'amfiteatre romà de Tàrraco. Aproximació al seu coneixement*, Tarragona.
- ARCE, J. (1994). "Constantinopla, Tàrraco y Centcelles", *Butlletí Arqueològic*, època V, 16, p. 147-165.
- ARCE, J. (1999). "Los mosaicos de la cúpula de la villa romana de Centcelles: iconografía de la liturgia episcopal", *Anas*, 11-12, p. 155-161.
- ARCE, J. (2002) (ed). *Centcelles, el monumento tardorromano, iconografía y arquitectura*, Bibliotheca Italica, Monografías de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma, 25, Roma.
- ARCE, J. (2006). "Obispos, emperadores o propietarios en la cúpula de Centcelles", *Pyrenae*, 37-2, p. 131-141.
- BATLLE, P. (1943). "Fragmentos de un sarcófago paleocristiano con escenas de la vida de S. Pedro descubierto en Tarragona", *Boletín Arqueológico*, època IV, LXIII, p. 12-17.
- BEA, D.; NAVARRO, S.; GONZÁLEZ, A. (2015). *El Call jueu de Tarragona*, Tarragona.
- BELTRÁN, A.; BELTRÁN, F. (1991). *El anfiteatro de Tàrraco. Estudio de los hallazgos epigráficos*, Tarragona.
- BERGES, M. (1974). "Columnas romanas y cruces visigóticas en la plaza del Rovellat de Tarragona", a *Miscel·lània arqueològica*, I, Barcelona, p. 153-168.
- BOSCH, F.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. (2005). "La transformació urbanística de l'acròpolis de Tarracona: avanç de les excavacions del Pla Director de la Catedral de Tarragona (2000-2002)", a *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (València, 2003)*, Barcelona, p. 167-174.
- CABA, O. (2016). El mosaico de Centcelles y la evolución del ciclo estacional clásico en contextos cristianos, *Pyrenae*, 47-2, p. 65-94.
- CAMPRUBÍ, F. (1953): *El monumento paleocristiano de Centcelles (Tarragona)*, Barcelona.
- CIL II²/14 (2011-2016). *Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Hispaniae latinae editio altera. Pars 14. Tarraco*, Berlín.
- CIURANA, J.; MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I.; TOLDRÀ, J. M. (2013), *Amphiteatrum, Memoria Martyrum et Ecclesiae, Les intervencions arqueològiques a l'amfiteatre de Tarragona (2009-2012)*, Tarragona.
- CORTÉS, R.; LÓPEZ VILAR, J. (1999). "La inscripció de Thecla, verge consagrada a Crist", a *Temps de monestirs, Els monestirs catalans entorn l'any mil*, Barcelona, p. 119-122.
- CLAVERIA, M. (1996). "Nuevos datos en torno a la producción de sarcófagos en Tàrraco", a Massó, J.; Sada, P. (ed.): *Actes II Reunió sobre escultura romana a Hispània (Tarragona 1995)*, Tarragona, p. 193-212.
- CLAVERIA, M. (1998). "Roman sarcophagi in Tarragona", a Kock, G. (ed.): *Akten des Symposiums 125 Jahre Sarkophag-Corpus (Marburg, 1995)*, Mainz am Rhein, p. 138-149.

- CLAVERIA M. (2001). *Los sarcófagos romanos de Cataluña*, Corpus Signorum Imperii Romani - España, I. 1, Murcia.
- CLAVERIA, M.; RODÀ, I. (2013). "L'art funerari cristià", a Macias, J. M.; Muñoz, A. (ed.): *Tarraco, christiana civitas*, Documenta, 24, Tarragona, p. 191-197.
- CHAVARRÍA, A. (2010). "Suburbio, iglesias y obispos. Sobre la errónea ubicación de algunos complejos episcopales en la Hispania tardoantigua", a Vaquerizo, D.: *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos, función*, Monografías de arqueología cordobesa, 18, Córdoba, p. 435-453.
- DÍAZ GARCÍA, M.; GIMENO, M.; GOROSTIDI, D. (2015). "Inscripcions recentment trobades als solars núm. 27 a-b del carrer de Vidal i Barraquer de Tarragona (antiga sofrera Pallarès)", *Butlletí Arqueològic*, època V, 34-35 (2012-2013), p. 153-164.
- DOMÈNECH I MONTANER, LL. (1921). *Centcelles. Baptisteri i cella memoriae de la primitiva església metropolitana de Tarragona*, Barcelona.
- DOMINGO, J. Á. (2010a). "La reutilización de material decorativo clásico durante la tardoantigüedad y el alto-medioevo en Cataluña", a López Vilar, J.; Martín, O. (ed.): *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Congrés Internacional en Homenatge a Th. Hauschild* (=Butlletí Arqueològic, època V, 32), p. 795-848.
- DOMINGO, J. Á. (2010b). "Talleres locales e influencias orientales en el nordeste peninsular en época paleocristiana y visigoda. Tres posibles *stipites* de altar", *Pyrenae*, 41.1, p. 141-160.
- DOMINGO, J. Á. (2011a). *Capiteles tardorromanos y visigodos en la península Ibérica (siglos IV-VIII d.C.)*, Documenta, 13, Tarragona.
- DOMINGO, J. Á. (2011b). "Revalorización de lo clásico en la España tardoantigua y altomedieval. Un análisis a través de la decoración arquitectónica", *Antiquité Tardive*, 20, p. 275-306.
- DUPRÉ, X. (1994). "El anfiteatro de Tarraco", a *El anfiteatro en la Hispania romana (Coloquio Internacional, Mérida 1992)*, Badajoz, p. 79-89.
- DUVAL, N. (2002). "Le problème d'identification et de datation du monument de Centcelles, près de Tarragone", *Antiquité Tardive*, 10, p. 443-459.
- FLÓREZ, E. (1770). *España Sagrada*, XXV, *Contiene las memorias antiguas eclesiásticas de la Santa Iglesia de Tarragona*, Madrid.
- FOGUET, G.; VILASECA, A. (1995). "Els enterraments del carrer Prat de la Riba / Ramón y Cajal: un nou sector excavat de la necròpolis del Francolí", a Diloli, J.; Rovira, J. (ed.): *L'Arqueologia de la mort. El món funerari a l'Antiguitat a la Catalunya meridional*, Citerior, 1, p. 151-172.
- GALDÓN, R. (2002-2004). "El mosaic de Centcelles, I. La significació de la cacera dels cérvols"; "El mosaic de Centcelles. II. L'accés a la comprensió del conjunt"; "El Mosaic de Centcelles, III. La Passió dels màrtirs de Tàrraco a Centcelles", *Butlletí Arqueològic*, època V, 24, 25 i 26, p. 131-184, 171-254, 79-175.
- GARCÍA NOGUERA, M.; REMOLÀ, J. A. (2000). "Noves intervencions a les necròpolis tardoantigues del marge esquerre del riu Francolí", a Ruiz de Arbulo, J. (ed.): *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica, 3, Tarragona, p. 165-180.
- GAVALDÀ, J. M.; MUÑOZ, A.; PUIG, A. (ed.) (2010). *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia, VI, Tarragona.
- GÓMEZ PALLARÈS, J. (2008). "Centumcellae, la cúpula y su iconografía musiva: indicios para su interpretación desde la filología wilamowitziano more", a Caldelli, M. L.; Gregori, G. L.; Orlandi, S. (cur.): *Epigrafia 2006. Atti della XIV Rencontre sur l'épigraphie in onore di Silvio Panciera*, Roma, p. 1449-1466.
- GÓMEZ PALLARÈS, J.; MUÑOZ MELGAR, A. (2017). "Cyprianus episcopus Tarraconensis and his interment", *Epigraphica*, LXXIX, p. 321-337.
- GODOY, C. (1994). "La memoria de Fructuoso, Augurio y Eulogio en la arena del anfiteatro de Tarragona", *Butlletí Arqueològic*, època V, 16, p. 181-210.
- GODOY, C. (1995a). *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona.
- GODOY, C. (1995b). "Notes històriques sobre les oracions *post vicesimam* de l'Oracional de Verona", *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, VI, p. 47-59.
- GODOY, C. (2013). "L'arquitectura cristiana a Tàrraco: Ritus i litúrgia", a Macias, J. M.; Muñoz, A. (ed.): *Tarraco christiana civitas*, Documenta, 24, Tarragona, p. 163-180.
- GODOY, C.; GROS, M. S. (1994). "L'Oracional de Verona i la topografia cristiana de Tàrraco a l'Antiguitat Tardana: possibilitats i límits", *Pyrenae*, 25, p. 245-258.
- GOROSTIDI, D. (2013). "L'epigrafia paleocristiana de Tarraco. Característiques generals i estat de la qüestió" a Macias, J. M.; Muñoz, M. (ed.): *Tarraco christiana civitas*, Documenta, 24, Tarragona, p. 43-67.
- GOROSTIDI, D.; LÓPEZ VILAR, J. (2008). "Nou fragment de la inscripció paleocristiana RIT 1036", *Butlletí Arqueològic*, època V, 30, p. 141-149.
- GUARDIA, M.; LORÉS, I. (2007). "La escultura tardo-romana y altomedieval en Cataluña", a Caballero, L.; Mateos, P. (ed.): *Escultura decorativa tar-*

- dorromana y altomedieval en la península Ibérica*, Anejos de Archivo Español de Arqueología, XLI, p. 191-219.
- GUIDI, J. J. (2010). "Spolia et Varietas, la construcción de los complejos cristianos de Tarraco. El caso de la basílica del Anfiteatro", a López Vilar, J.; Martín, O. (ed.): *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Congrés Internacional en Homenatge a Th. Hauschild* (=Butlletí Arqueològic, època V, 32), p. 758-793.
- HAUSCHILD, TH. (1965). "Vorbericht über die arbeiten in Centcelles 3. Der spätantike bau", *Madri-der Mitteilungen*, 6, p. 127-138.
- HAUSCHILD, TH. (1994). "Hallazgos de la época visigoda en la parte alta de Tarragona", a: *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Maó 1988), Barcelona, p. 151-157.
- HAUSCHILD, TH. (1996). "Bronzefunde aus einem westgotenzeitlichen grab neben der Kathedrale von Tarragona", a *Spania. Estudis d'Antiguitat Tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol i Salellas*, Barcelona, p. 157-163.
- HAUSCHILD, TH. (2009). "Algunas observaciones sobre la construcción de la sala-aula situada detrás de la Catedral de Tarragona", a López Vilar, J.; Martín, O. (ed.): *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Congrés Internacional en Homenatge a Th. Hauschild* (=Butlletí Arqueològic, època V, 32), p. 313-344.
- HAUSCHILD, TH.; ARBEITER, A. (1993). *La vil·la romana de Centcelles*, Barcelona.
- HAUSCHILD, TH.; SCHLUNK, H. (1961). "Vorberich über die arbeiten in Centcelles", *Madri-der Mitteilungen*, 2, p. 119-182.
- LASHERAS, A. (2018). *El suburbi portuari de Tarraco a l'Antiguitat Tardana (segles III-VIII dC)*, tesi doctoral inèdita, ICAC-URV.
- LÓPEZ VILAR, J. (2006). *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*, Documenta, 4, Tarragona, 2 vols.
- LÓPEZ VILAR, J. (2010). "El santuari paleocristià dels sants màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi en el suburbi de Tàrraco", a Gavalda, J. M.; Muñoz, A.; Puig, A. (ed.): *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*, Tarragona, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia, VI, Tarragona, p. 351-380.
- LÓPEZ VILAR, J.; PUCHE, J. M. (2013). "Arquitectura paleocristiana de Tarragona (segles IV-V)", a Macias Solé, J. M.; Muñoz Melgar, A. (ed.): *Tarraco christiana civitas*, Documenta 24, Tarragona, p. 149-162.
- LÓPEZ VILAR, J.; GOROSTIDI, D. (2015). "Noves consideracions sobre la inscripció tarraconense de la beata Thecla (segle V)", *Pyrenae*, 46-1, p. 131-146.
- LÓPEZ VILAR, J.; MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A. (2016). "El cementiri i la basílica de Tarragona" a Puig i Cadafalch, J.; Falguera, A. de; Goday, J.: *L'arquitectura cristiana preromànica a Catalunya. Edició facsímil i textos d'actualització*, Barcelona, p. 429-446.
- MACIAS, J. M. (2013). "La medievalización de la ciudad romana", a Macias, J. M.; Muñoz, A. (ed.): *Tarraco christiana civitas*, Documenta, 24, Tarragona, p. 123-148.
- MACIAS, J. M. (2014). "El territorio y la ciudad de Tarraco", a Pensabene, P.; Sfameni, C. (cur.): *La villa restaurata e i nuovi studi sull'edilizia residenziale tardoantica*, Bari, p. 453-465.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A. (1997). "De topografia urbana cristiana de Tarragona. A propòsit de dos documents medievals", a *Actes del congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol /2. Hispània i Roma. D'August a Carlemany* (Girona, 1995) (=Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, XXXVII), p. 939-951.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. (2006). "Intervencions arqueològiques a la Catedral de Tarragona: treballs del Pla Director (2000-2002)", *Tribuna d'Arqueologia*, 2003-2004, p. 221-246.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. (2007). "L'arqueologia de la Catedral de Tarragona. La memòria de les pedres", a AA.DD.: *La Catedral de Tarragona. In sede. 10 anys de Pla Director de restauració*, Tarragona, p. 151-213.
- MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. (2005). "La cultura material de Tarraco-Tarracona (*Hispania Tarraconensis - Regnum Visigothorum*): ceràmica comú y ánforas", a Gurt, J. M.; Buxeda, J.; Cau, M. A. (ed.): *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series, 1340, p. 125-135.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. (2008). "Contextos cerámicos derivados de la transformación cristiana de la acrópolis de Tarragona (s. V-VI d.C.)", (*L'Escala-SFECAG*, 2008), Saint-Paul-Trois-Châteaux, p. 287-293.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. (2010). "La construcción del recinto de culto imperial de Tarraco (*Provincia Hispania Citerior*)", a López Vilar, J.; Martín, O. (ed.): *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Congrés Internacional en Homenatge a Th. Hauschild* (=Butlletí Arqueològic, època V, 32), p. 423-479.
- MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. (2012). "Arqueologia a la nau central de la Catedral de Tarragona", *Tribuna d'Arqueologia*, 2010-2011, p. 151-174.

- MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A. (ed.) (2013). *Tarraco christiana civitas*, Documents d'Arqueologia Clàssica, 24, Tarragona.
- MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. (2015). "La tumba martirial de los santos Fructuoso, Augurio y Eulogio de Tarragona", *Adiós*, 112, p. 14-15.
- MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. (2016). "La sala de l'exedra romana del Museu Diocesà de Tarragona", *Església de Tarragona*, 295, p. 27-29.
- MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. (2017). "El Museu Bíblic i la catedral de Tarragona: dos espais d'interpretació del recinte de culte imperial de Tàrraco (Hispania Citerior)", *Auriga. Revista de divulgació i debat del Món Clàssic*, 90, p. 9-12.
- MAR, R.; MIR, H.; PIÑOL, LL. (1996). "La formación de la topografía urbana de la Tarragona medieval: nuevas aportaciones", a *Attività economiche e sviluppo urbano nei secoli XIV e XV. Atti dell'incontro di studi (Barcellona 1995)* (= *Archivio storico del Sannio*, 1, 1-2), p. 165-203.
- MASSÓ, J. (2013). "Notes sobre els orígens de l'arqueologia paleocristiana a Tarragona", a Macias, J. M.; Muñoz, A. (ed.): *Tarraco christiana civitas*, Documenta, 24, Tarragona, p. 31-42.
- MENCHON, J. (2011). "Tarragona a l'Edat Mitjana o la restauració d'una ciutat medieval sobre una seu episcopal visigòtica i una ciutat romana", a *Actes del IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya (Tarragona 2010)*, Tarragona, p. 263-277.
- MUÑOZ, A. (2001). *El cristianisme a l'antiga Tarragona: dels orígens a la incursió islàmica*, Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós, Tarragona.
- MUÑOZ, A. (2010). "La memòria de Sant Fructuós en la basílica de l'amfiteatre de Tàrraco", a Gavallda, J.; Muñoz, A.; Puig, A. (ed.): *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII). Actes del Congrés de Tarragona 19-21 de juny de 2008*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia, VI, Tarragona, p. 381-396.
- MUÑOZ, A. (2013a). *Sant Fructuós de Tarragona. Aspectes històrics i arqueològics del seu culte, des de l'antiguitat a l'actualitat*, Tesi doctoral inèdita [http://www.tdx.cat/handle/10803/127105], Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.
- MUÑOZ, A. (2013b). "La transmisión del patrimonio paleocristiano en Tarragona. Procesos, recursos y propuestas", a Macias, J. M.; Muñoz, A. (ed.): *Tarraco christiana civitas*, Documenta, 24, Tarragona, p. 241-255.
- MUÑOZ, A. (2015). "La qüestió arqueològica de Santa Tecla la Vella o les catedrals perdudes de Tarragona: de l'antiguitat al segle XII", a Puig, A.; Pérez de Mendiguren, A.; Gavallda, J. M. (ed.): *El Culte de Tecla, santa d'orient i d'occident*, Barcelona, p. 197-241.
- MUÑOZ, A. (2016). "La basílica visigòtica del anfiteatro de Tarragona: definició, tècniques constructives i simbologia de un temple martirial", *Quarhis*, època II, 12, p. 106-127.
- MUÑOZ, A. (2018). *La Tàrraco dels primers cristians / La Tarraco de los primeros cristianos / The Tarraco of the early cristians* (2a ed.), Tarragona.
- MUÑOZ, A.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J. (1995). "Nuevos elementos decorados de arquitectura hispano-visigoda en la provincia de Tarragona", *Archivo Español de Arqueología*, 68, p. 293-301.
- MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. (2005). *Tarraco christiana: història i arqueologia*, Tarragona.
- NIQUET, H. (2007). "Christians at late roman Tarraco: a reappraisal of the evidence", *XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae: Provinciae Imperii Romani inscriptionibus descriptae (Barcelona, 3-8 Setembre 2002)*, Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica, 10, Barcelona, p. 1021-1028.
- PALOL, P. (1953). *Tarraco Hispanovisigoda*, Tarragona.
- PALOL, P. (ed.) (1999). *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona.
- PÉREZ MARTÍNEZ, M. (2006). "La invenció (*inventio*) del culte a Santa Tecla en la Tarragona d'època medieval", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 50, p. 21-58.
- PÉREZ MARTÍNEZ, M. (2012). *Tarraco en la Antigüedad Tardía. Cristianización y organización eclesiástica (siglos III a VIII)*, Tarragona.
- PÉREZ MARTÍNEZ, M. (2017). "Sancta Virgo Thecla. The Origins of the Cult of Thecla in Tarragona", a BARRIER J. W.; BREMMER J. N.; NICKLAS, T.; PUIG, A. (ed.): *Thecla: Paul's Disciple and Saint in the East and West*, Leuven, p. 304-326.
- PUCHE, J. M.; LÓPEZ VILAR, J. (2013). "Metrologia e proporzioni nelle basiliche paleocristiane di Tarraco: la basilica settentrionale del santuario suburbano di San Fruttuoso e la basilica dell'anfiteatro", *Acta XV Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae. Episcopus, Civitas, territorium (Toleti, 2008)*, Studi di Antichità Christiana, LXV, pars I, Città del Vaticano, p. 759-776.
- PUIG, A.; PÉREZ DE MENDIGUREN, A.; GAVALLDÀ, J. M. (ed.) (2015). *El Culte de Tecla, santa d'orient i d'occident*, Barcelona.
- RAMON, S. (1984). "Nova opinió sobre l'emplaçament de la primitiva catedral de Tarragona", *Quaderns d'Història Tarraconense*, IV, p. 37-49.
- RAMON, S.; RICOMÀ, F. X. (ed.) (1997). *Índex Vell. Índex dels documents de l'arxiu de l'Arquebisbe 1679. 1a part*, Tarragona.

- RECIO VERGANZONES, A. (1998). "Il mausoleo di Centcelles (Tarragona) del 350-355 circa: Lettura e interpretazione iconografica di alcune scene musive del registro B della cupola", *Domum Tuam Dilexi*, Città del Vaticano, p. 709-737.
- REMOLÀ, J. A.; PÉREZ, M. (2013). "Centcelles y el praetorium del comes Hispaniarum Asterio en Tarraco", *Archivo Español de Arqueología*, 86, p. 161-186.
- RODÀ, I. (1990). "Sarcofagi della bottega di Cartagine a Tarraco", a *L'Africa romana. Atti del VII Convegno di Studio (Sassari 1989)*, Sàsser, p. 727-736.
- RODÀ, I. (1998). "Sarcófagos cristianos de Tarragona", a Koch, G. (ed.): *Akten des Symposiums 125 Jahre Sarkophag-Corpus (Marburg 1995)*, Mainz am Rhein, p. 150-161.
- RODÀ, I. (2001). "Producción, materiales y circulación de sarcófagos en el Imperio romano", a Noguera, J. M.; Conde, E. (ed.): *El sarcófago romano. Contribuciones al estudio de su tipología, iconografía y centros de producción*, Murcia, p. 51-77.
- RODÀ, I. (2013). "Los sarcófagos cristianos importados de Cartago en Tarraco. Un inventario de los manufacturados en kadel", a *Colloque Iconographie funéraire romaine et société: corpus antique, approches nouvelles? (Perpinyà 2010)*, Perpinyà, p. 193-202.
- RUIZ DE ARBULO, J. (2006). *L'amfiteatre de Tàrraco i els espectacles de gladiadors al món romà*, Tarragona.
- SALOM, C. (2010). "La arquitectura eclesiástica de Tarragona durante la Antigüedad Tardía, nuevas interpretaciones", a López Vilar, J.; Martín, O. (ed.): *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Congrés Internacional en Homenatge a Th. Hauschild (=Butlletí Arqueològic, època V, 32)*, p. 685-756.
- SÁNCHEZ REAL, J. (1951). "Fragmento de un sarcófago", *Boletín Arqueológico*, época IV, fasc. 33, p. 84-85.
- SÁNCHEZ REAL, J. (1954). "Publicaciones sobre Tarragona", *Boletín Arqueológico*, época IV, fasc. 41-48, p. 90.
- SÁNCHEZ REAL, J. (1963). "Un taller de decoración hispanovisigoda en Tarragona", *Boletín Arqueológico*, época IV, fasc. 77-78, p. 15-17.
- SÁNCHEZ REAL, J. (1997). "El método en la arqueología tarraconense. IV. El anfiteatro. C) El templo cristiano (la basílica)", *Quaderns d'Història Tarraconense*, XV, p. 7-51.
- SÁNCHEZ REAL, J.; VENTURA, S.; MEZQUIDA, L. M. (1991). *El anfiteatro de Tárraco. Antecedentes, memoria y crónica de su excavación*, Tarragona.
- SCHLUNK, H. (1951). "Un taller de sarcófagos cristianos en Tarragona", *Archivo Español de Arqueología*, XXIV, p. 67-97.
- SCHLUNK, H. (1967). "Sarkophage aus christlichen Nekropolen in Khartago und Tarragona", *Madrider Mitteilungen*, 8, p. 230-258.
- SCHLUNK, H. (1968). "Bemerkungen über den Bethesdasarkophag von Tarragona", *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, 12, p. 93-100.
- SCHLUNK, H. (1988). *Die Mosaikkuppel von Centcelles*, Madrider Beiträge, 13, 2 vols., Mainz.
- SCHLUNK, H.; HAUSCHILD, T. (1962). *Informe preliminar sobre los trabajos realizados en Centcelles*, Excavaciones Arqueológicas en España, 18, Madrid.
- SERRA VILARÓ, J. (1960). *Santa Tecla la Vieja*, Tarragona.
- SOTOMAYOR, M. (2006a). "La iconografía de Centcelles. Enigmas sin resolver", *Pyrenae*, 37-1, p. 143-173.
- SOTOMAYOR, M. (2006b). "Centcelles sigue siendo un enigma", *Pyrenae* 37-2, p. 143-147.
- TED'A (1987). *Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*, Memòries d'excavació, 1, Tarragona.
- TED'A (1990). *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, Memòries d'Excavació, 3, Tarragona.
- TED'A (1994). "Noves aportacions a l'estudi de la basílica cristiana de l'amfiteatre de Tàrraco", a *III Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica, (Maó, 1988)*, Barcelona, p. 167-183.
- VIDAL, S. (2005). *La escultura hispánica figurada de la Antigüedad Tardía (siglos IV-VII)*, Corpus Signorum Imperii Romani - España, II, 2, Murcia.